

O‘zbek tilida somatik leksikologiyaning o‘rganilishi

Avezova Nigora Safarovna
nigoraavezova76@gmail.com

katta o‘qituvchi, PhD

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya: Somatizmlar inson tana a‘zolarining nomlarini o‘zida aks ettiruvchi leksik birlik bo‘lib, ular mustaqil ma‘no anglatuvchi otlar sifatida o‘rganiladi. Asosan, otlarga xos so‘roq, grammatik ko‘rsatkichlar, ya‘ni egalik va kelishik qo‘shimchalarini qabul qilib kelib, otlar kabi predmet tushunchasini anglatib, turlanadi. Aniq otlar sifatida namoyon bo‘ladi. Ammo bizning tadqiq obyektimiz somatizmlar emas, balki somatizmlar harakatini ifodalovchi leksemalar – fe‘llardir. Somatizmlar tilda o‘z o‘rniga ega lisoniy birliklar bo‘lib, muayyan leksik tizimni tashkil etadi. Ularning til va nutqdagi o‘rni yaqqol ko‘zga tashlanib turadi. Somatizmlar barcha xalqlarning til tizimida inson tana a‘zolarini ifodalashga xizmat qiladi. Jumladan, ingliz va o‘zbek tillarida ham ular yaxlit tizim sifatida mavjud bo‘lib, makro va mikro semantik maydonlarni hosil qiladi. Haqiqatan ham, somatizmlar alohida leksik-semantik guruhni tashkil qiluvchi birliklar bo‘lib, lisoniy tizimda o‘z o‘rniga ega. Bu lug‘aviy ma‘noviy guruhga mansub birliklar semantik jihatdan mustaqil paradigma tashkil qiladi. O‘zbek tilida somatizmlar, ular vositasida shakllangan frazeologik birliklar va maqollar tadqiqiga oid ishlar talaygina. Quyida mazkur ishlarning mazmuni, tadqiq obyekti va predmeti, xulosalarining umumiy sharhini keltiramiz.

Kalit so‘zlar: somatizmlar, leksik-semantik guruh, semantik maydon, leksik birlik, noverbal, muloqot vositasi, somatik ibora.

Somatik leksika tarkibiy qismlari sifatida inson tanasining qismlari, hayvonlar tanasining qismlaridan tashkil topgan birliklar tushuniladi. Bu atama biologiyada, tibbiyotda “inson tanasi bilan bog‘liq narsa” ma‘nosida ishlatilishi mumkin. XX asr oxiri – XXI asr boshlarida tilshunoslar somatik leksikaga alohida e‘tibor berib, madaniyatlararo muloqot muammolarining kerakli yechimlarini topishga, tilning leksik tarkibini o‘rganish samaradorligini oshirishga harakat qilmoqdalar (Gadoyeva, 2021). Somatizm atamasi birinchi marta F.O. Vakk tomonidan kiritilgan.

Somatizmlar inson tana a‘zolarining nomlarini o‘zida aks ettiruvchi leksik birlik bo‘lib, ular mustaqil ma‘no anglatuvchi otlar sifatida o‘rganiladi. Asosan, otlarga xos so‘roq, grammatik ko‘rsatkichlar, ya‘ni egalik va kelishik qo‘shimchalarini qabul qilib kelib, otlar kabi predmet tushunchasini anglatib, turlanadi. Aniq otlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Barcha tillardagi somatik so‘zlar umumlashtirilgan holda “somonimik so‘zlar”, ularni o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi “Somonimiya” deb yuritiladi. “Somonimiya” deganda, asosan, qiyoslanayotgan tillardagi somatik so‘zlar tushuniladi. Ular inson tana qismlarining joylashuvini anglatadi:

1. Bosh va uning qismlari nomlari.
2. Bo‘yin va tomoq qism a‘zolari.
3. Osteonemik so‘zlar (bunday so‘zlar sohasiga inson tanasidagi suyak va bo‘g‘inlarni ifodalovchi so‘zlar kiradi).
4. Yuqori qo‘l qismi nomlari.
5. Pastki qo‘l qismi nomlari.
6. Ko‘krak qismi nomlari.
7. Bel qismi nomlari.
8. Beldan past qism nomlari.
9. Oyoq qism nomlari.

Bularning hammasi barcha xalqlarning til tizimida yaxlit sistema sifatida mavjud. Shu tarzda somatizmlarning makro va mikro maydoni miqyosini tasavvur qilish va anglash mumkin. Somatizmlarni mazkur mikro va makro maydonlari asosida ular ifodalovchi harakatni bildiruvchi leksemalar semantik guruhini o'rganish mumkin. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, inson tana a'zolari harakatini ifodalovchi fe'llar somatizmlardan farqli ravishda o'ziga xos guruhlarga bo'linadi.

Somatik iboralarni tadqiq etishning dolzarbligi haqida U.Rashidova shunday yozadi: "O'zbek tilidagi somatik iboralarning semantik va grammatik tabiatini to'g'ri anglash, ularning miqdorini, xususiyatlarini chuqur o'rganish asosida tuziladigan frazeologik lug'atlarda ularning yangi ma'nolarini keyingi asr va mustaqillik yillarda yaratilgan materiallar asosida ochib berish o'zbek frazeologiyasi, leksikografiyasi hamda frazeografiyasi oldida turgan muhim vazifalar qatoriga kiradi" (Rashidova, 2018).

M.Saidxonov to'g'ri ta'kidlaganidek, "o'zbeklarda ishlatiladigan udumlar va adab shakllari muomala bilan bog'liq bo'lgan milliy o'ziga xos, vazifasiga ko'ra chegaralangan va shu bilan birga, aloqa-aralashuvda faol qatnashuvchi hodisalardir. Ulardagi xatti-harakat nutqiy aloqada doimiy ishlatilishi natijasida belgi vazifasida qo'llanishi va nutqiy jarayonning o'rnini bosishi mumkin. Natijada, ular noverbal vosita sifatida imo-ishoralarga teng keladi, o'z lingvistik nominasiyasiga ega bo'ladi va tilda leksik-semantik guruhni tashkil etadi" (Saidxonov, 2008).

M.Qurbonovning fikriga ko'ra, "Gavda uzvlari ishtirokida hosil qilinuvchi noverbal vositalar muloqotda inson ichki ruhiy kechinmalari va munosabatini ham ifoda etadi. Misol uchun, qo'lni chap ko'kragiga qo'yish mehrni, qo'lni mushtlab ko'kragiga takror urishi o'zlik yoki va'dani, ikki qo'llab qornini ushlash (qovushtirish) ta'zimni ifoda etishi mumkin. Qo'lni ko'ksi (qorni, yuragi)ga qo'yish bilan bog'liq imo-ishora harakati 10 ga yaqin salomlashish, xayrlashish, hurmat, minnatdorlik, kechirim, qasam, ishonch, va'da, tabrik, qo'yingki, barcha iltifotni tasvirlashda va mehrni noverbal muloqot orqali ulash jarayonlarida verbal vositalardagi «chin yurakdan» iborasi o'rnida foydalaniladi. Ushbu ishora harakatlarini qasamyod qabul qilishda, madhiya kuylashda, sinfxonalarda o'quvchilarning javob berishida va diniy amallarni bajarishda ham kuzatish mumkin, ular barcha millatlar uchun universal hisoblanadi" (Kurbanov, 2021). Bunday harakat va holatlarning faqat ingliz tili va madaniyatiga xos bo'lganlari ham uchraydi. Masalan:

V – ya'ni ikki barmoq, ko'rsatgich va o'rta barmoq orasini ochib ko'rsatish *kelishuv, tinchlik* ma'nosini ifodalaydi.

OK – bosh va ko'rsatgich barmog'ini bir-biriga bog'lab aylana hosil qilishi *ma'qullash* yoki *barcha ishlar joyidaligini bildiradi*.

Belissimo – taom mazali ekanligini bosh va ko'rsatkich barmoqlarni birlashtirib lablari oldiga olib borish orqali ko'rsatiladi.

Luck – omad tilashda ko'rsatkich va o'rta barmog'ini bir-biriga bog'lab ko'rsatib yetkaziladi.

Hitchhiking – bunda bosh barmoq yuqoriga qaratilgan, qolgan barmoqlar buklangan holda ko'rsatishdir. Bu belgini asosan piyodalar katta yo'llarda pulsiz qolganlarida mashinalarga ko'rsatadilar, shunda haydovchilar istasa, yo'l-yo'lakay bo'lsa tekinga olib borib qo'yadi.

Bular, asosan, qo'l harakati bilan bog'liq jestlar, ya'ni xatti-harakatlardir. Undan tashqari yana inglizlarga xos xarakterli jihat bu tabassum, jilmayishdir; bu *suhbatga ochiqlikni* bildiradi.

Eye contact – gaplashganda suhbatdoshining ko'ziga qarab gapirish juda ham muhim, aks holda, gapirgan gapi shubhali bo'lib ko'rinadi.

Inglizlarda individuallik kuchli bo'lib, avvalambor, o'ziga qulaylik tug'diradi. Agar talaba ma'ruzaga kech qolsa, kechirim so'rasa, ularga g'alati tuyuladi. Kech qolgan talaba darsga bemalol kirib o'tiradi; xohlagan vaqtida chiqib ketadi; bu ular uchun norma hisoblanadi.

Bundan ko'rinadiki, ingliz madaniyatida inson tana a'zolari harakati bilan ifoda etiladigan imo-ishoralar alohida tizimni tashkil etadi.

U.Rashidovanning "O'zbek tilidagi somatik iboralarning semantik-pragmatik tahlili (ko'z, qo'l va yurak komponentli iboralar misolida)" sarlavhali monografik tadqiqotida o'zbek tilida faol

qo‘llanuvchi ko‘z, qo‘l va yurak komponentli somatik frazemalarning pragmatik, lingvokulturologik, kognitologik, paradigmatic va sintagmatik xususiyatlari ochib berilgan; ko‘z, qo‘l va yurak komponentli somatik frazemalarning milliy-madaniy mohiyati hamda so‘zlashuv, badiiy-publitsistik matndagi semantik-pragmatik va funksional-stilistik xususiyatlari asoslangan; inson tana a‘zolari bilan bog‘liq somatik frazemalarning o‘z semantik maydonining kengligi, emotsional-ekspressiv jihatdan rang-barangligi bilan o‘z qatlamidagi iboralardan jiddiy farqlanishi, nisbiy kommunikativ ustunligi hamda faolligi aniqlangan; ko‘z, qo‘l va yurak komponentli somatik frazemalarning badiiy-publitsistik matnlardagi eksplitsit va implitsit ifodalovchi usullari aniqlanib, ularning konseptual belgilarni ifodalovchi leksikografik xususiyatlari dalillangan (Rashidova, 2018).

M.Gadoyeva esa somatizmlarning til leksik tizimidagi o‘rnini quyidagicha izohlaydi: “Somatizmlar tilda o‘z o‘rniga ega lisoniy birliklar bo‘lib, muayyan leksik tizimni tashkil etadi. Ularning til va nutqdagi o‘rni yaqqol ko‘zga tashlanib turadi. Somatizmlar barcha xalqlarning til tizimida inson tana a‘zolarini ifodalashga xizmat qiladi. Jumladan, ingliz va o‘zbek tillarida ham ular yaxlit tizim sifatida mavjud bo‘lib, makro va mikro semantik maydonlarni hosil qiladi” degan o‘rinli xulosaga keladi (Gadoyeva, 2022). Haqiqatan ham, somatizmlar alohida leksik-semantik guruhni tashkil qiluvchi birliklar bo‘lib, lisoniy tizimda o‘z o‘rniga ega. Bu LMG mansub birliklar semantik jihatdan mustaqil paradigma tashkil qiladi.

M.Gadoyevaning ta‘kidlashiga ko‘ra, “Barcha xalqlarning tilida tug‘ilish, bola parvarishi, uylanish, oila qurish bilan bog‘liq to‘y, o‘lim hodisasiga aloqador motam marosimi va ularga daxldor turli-tuman urf-odatlarining nomi shakllanishida somatizmlarning alohida o‘rni va ta‘siri borligi kuzatiladi. Lekin bu haqda haligacha maxsus tadqiqotlar yaratilmagan. Marosim, urf-odatlar nomining shakllantirilishida somatizmlarning xalq madaniy hayoti, milliy psixologiyasi ta‘sirida qo‘llanishi anglashilib turadi. Buni har bir xalqning marosim va urf-odatlari nomida somatizmlarning faol qo‘llangani ham dalillaydi. Masalan, bolalar hayoti bilan bog‘liq “Soch to‘yi”, “Tish to‘yi”, “Oyoq bosdi” yoki “Oyoq chiqardi”, Sunnat to‘yiga oid “Qo‘lini halolash”, “Quloq cho‘zma”, nikoh to‘yi bilan bog‘liq “Oyoq bosdi”, “Qo‘l ushlatar”, “Soch siypatar”, “Yuz ochdi”, “Boshini bog‘lamoq” va hokazolar shular jumlasidandir”. Bundan ma‘lum bo‘ladiki, o‘zbek xalq og‘zaki ijodida ham inson tana a‘zolari harakatini ifodalovchi leksemalar faol ishtirok etadi. Demak, insonning maishiy hayotida mazkur leksemalarning qo‘llanish chastotasi yuqori. Bu esa somatizmlar hamda inson tana a‘zolari harakatini ifodalovchi leksemalarning folklor asarlarida ham yorqin namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

M.Rashidovaning xulosasi somatizmlarning pragmatik, lingvokulturologik, kognitologik, paradigmatic va sintagmatik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, M.Gadoyevaning xulosalarida mazkur birliklarning folklor janrlarining shakllanishidagi ahamiyatini ko‘rish mumkin.

X.Akbaraliyevaning “Devonu lug‘atit turk” asaridagi somatizm komponentli maqollarning lingvomadaniy xususiyati” sarlavhali maqolasida somatizm komponentli maqollarni zamonaviy tilshunoslikda tutgan o‘rni va lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilindi. Maqollar hozirgi o‘zbek adabiy tilining rivojlanishida, til me‘yorlarning o‘shishida qanday rol ni bajarayotganligi asosiy muammo sifatida olingan. Maqolada maqollardagi somatizmlar inson hayoti va uning boshiga tushadigan yaxshi va yomonliklarni tilning imkoniyatlaridan kelib chiqib o‘xshatishlar misolida asosli yoritildi (Akbaraliyeva, 2021). Bu o‘rinda tadqiqotchi Mahmud Koshg‘ariy butun turkiy qabilalar tilidan yozib olgan somatizmlar qatnashgan maqollarni 16 tasinigina tahlil qilganini aytadi va xulosa o‘rnida mazkur maqollardagi somatizmlar inson hayoti, uning boshiga tushadigan yaxshi va yomonliklarni tilning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o‘xshatishlar misolida yoritilganligini ta‘kidlaydi. Tadqiqotchi “Turkiy xalqlarning tili va madaniyatining nechog‘lik boyligini maqollarda ming yillik hayoti, urf-odatini aks ettirganligi bilan ma‘lum bo‘ldi” degan xulosaga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akbaraliyeva X. “Devonu lug‘atit turk” asaridagi somatizm komponentli maqollarning lingvomadaniy xususiyati // *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. Volume 1 / Issue 9. October 2021. – 335 – 340 б.
2. Gadoyeva M.I. Somatik leksikaning xususiyatlari // *Scientific progress*. – 2021, T.2. № 6. – P. 1749-1754.
3. Gadoyeva M.I. Ingliz va o‘zbek tillarida somatizmlarning semantik-pragmatik tadqiqi (folklorning kichik janrlari misolida): *Filol. fan. d-ri (DSc) ...diss. avtoref.* – Buxoro, 2022. – 60 b. – 15 b.
4. Kurbanov M.A. O‘zbek, usmonli turk, ingliz va rus tillarida noverbal muloqotni ifodalovchi vositalar tadqiqi: *Filol. fan. fals. d-ri (PhD) diss. avtoref.* – Andijon, 2021. – 56 b. – B. 21.
5. Rashidova U.M. O‘zbek tilidagi somatik iboralarning semantik-pragmatik tahlili (ko‘z, qo‘l va yurak komponentli iboralar misolida): *Filol. fan. b-cha fals. d-ri (PhD) ...diss. avtoref.* – Toshkent, 2018. – 50 b.
6. Saidxonov M. *Aloqa-aralashuv va imo-ishoralar.* – Toshkent: Fan, 2008. – 86 b. – 29-b.